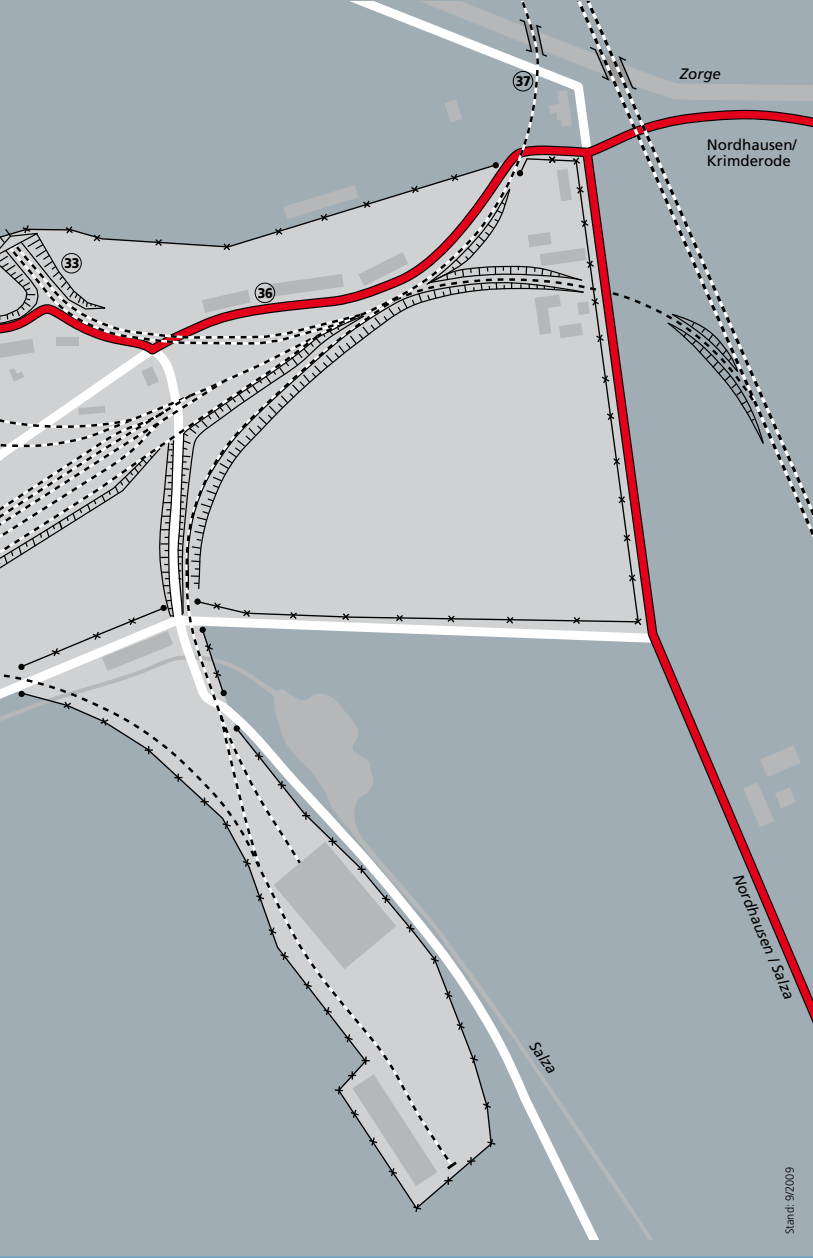

WEGWIJZER VOOR DE Gedenkplaats concentratiekamp Mittelbau-Dora

Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora

Amerikaanse luchtopname van het concentratiekamp Mittelbau, 8 april 1945 (NARA, College Park, MD)

20 Kledingmagazijn	30 Arbeidsstatistiek
21 Depotkamer	31 SS-onderkomen
22 Desinfectiegebouw	32 Smalspoor
23 Desinfectie	33 Rijntunnel A
24 Bioscoop/Ingangspand	34 Rijntunnel B
25 Crematorium met gedenkplaats	tegenwoordig: nieuwe
26 Woonbarak van de Italiaanse	ingang tot de mijnen
militaire gevangenen	35 Kampstation
27 Brandweerkazerne	36 Monument voor de
28 Gereconstrueerde barak	dodenmarsen
29 Kampbordeel	37 Spoorbrug

WEGWIJZER VOOR DE Gedenkplaats concentratiekamp Mittelbau-Dora

Colofon

Stichting 'Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora'

Redactie Stefan Hördler, Jens-Christian Wagner

Vertaling Duits-Nederlands door M. Scheffel,

www.scheffel-sprachen.de

Vormgeving Frieder Kraft, www.werkraum-media.de

Fotografieën Claus Bach en Gedenkplaats concentratiekamp
Mittelbau-Dora

Plannen Peter Wentzler, Dirk Laube, Hinz & Kunst – Graphische

Werkstatt und Verlags GmbH, Braunschweig

Druk Druckerei Schöpfel, Weimar

Gesteund door de afgevaardigde van de Bondsregering voor
cultuur en media op basis van een besluit van de Duitse Bondsdag
en door de Staatskanselarij van de deelstaat Thüringen.

Wijzigingen, met name voor wat betreft de rondleidingen,
de prijzen of de openingstijden kunnen zich op korte termijn
voordoen; de gegevens in deze publicatie zijn daarom onder
voorbehoud.

Kijk a.u.b. voor actuele meldingen op

www.dora.de

Tweede oplage, Weimar/Nordhausen 2017

- 4 Mittelbau-Dora – een concentratiekamp
van de 'Totale oorlog'
- 11 Rondleiding door de gedenkplaats
- 11 Gevangenenkamp
- 15 SS-gedeelte
- 15 Industrieel gedeelte en mijngangen
- 20 Monumenten en gedenktekens
- 23 Locaties buiten het kamp behorende
tot de gedenkplaats
- 28 Tentoonstellingen
- 30 Service voor bezoekers

Stiftung Gedenkstätten
Buchenwald und Mittelbau-Dora

Uitbreiding van de mijngangen in de berg Kohnstein, zomer 1944.

(Walter Frentz, particuliere collectie Hanns-Peter Frentz)

Mittelbau-Dora – een concentratiekamp van de 'Totale oorlog'

Mittelbau-Dora is een historisch voorbeeld van de verschrikkingen van dwangarbeid in het concentratiekamp en de verplaatsing van de wapenindustrie naar ondergrondse mijngangen in de laatste fase van de tweede wereldoorlog.

Dora werd eind augustus 1943 als buitenkamp van het concentratiekamp Buchenwald opgericht. In het kader van de verplaatsing van de productie van raketten van Peenemünde naar het zuiden van het Harzgebergte moesten de gedetineerden in het concentratiekamp mijngangen in de berg Kohn-

stein bij Nordhausen verbouwen tot een rakettenfabriek. In januari 1944 begon in de fabriek Mittelwerk de montage van het door het nationaalsocialistische regime gepropageerde vergeldingswapen, waarvan de meeste Duitsers hoopten dat het een omwenteling in de reeds verloren oorlog teweeg zou kunnen brengen.

Maandenlang waren de gedetineerden in het concentratiekamp onder catastrofale omstandigheden gehuisvest in ondergrondse gangen. Pas in de lente van 1944 werd boven-

Waarschuwbord van de SS bij het hek van het buitenkamp

Boelcke-kazerne, 1945. (U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington D.C.)

gronds een barakkenkamp gebouwd. Meer dan 5000 gevangenen waren tot dat tijdstip reeds overleden aan honger, te zwaar en uitbuitend werk en mishandelingen.

Terwijl in het 'Mittelwerk' de fabricage van de raketten begon, gelastte de Rijksminister van Bewapening en Munitie, Albert Speer, nog meer bouwprojecten in de regio rondom Nordhausen. Het was de bedoeling dat hier ondergrondse vliegtuigfabrieken ontstonden. Als arbeidskrachten voor het breekwerk in de mijngangen werden de gevangenen in de concentratiekampen door de bewapeningsingenieurs aangewezen; voor hen werden in de lente van 1944 in de buurt van de bouwplaats buitenkampen opgericht. Al gauw ontstond in de Harz een groot aantal buitenkampen van concentratiekampen. Deze werden in de herfst van 1944 met het kamp Dora samengevat tot het zelfstandige concentratiekamp Mittelbau. Dit kamp bestond op het eind uit bijna 40 kampen waarvan de grootste zich bevonden bij de berg Kohnstein (Dora), in Ellrich (Juliushütte) en in de Boelcke-kazerne in Nordhausen. Het laatstgenoemde kamp was sinds januari 1945 voor de SS een centraal zieken- en sterfkamp bij het complex Mittelbau.

De meeste gedetineerden in het kamp Mittelbau moesten zware dwangarbeid verrichten op bouwplaatsen. Een gering gedeelte van hen werd ook in de ondergrondse fabriek ingezet bij de montage van de raketten. Daar waren de arbeidsomstandigheden – vergeleken met de moorddadige bouwcom-

mando's – een beetje draaglijker. Desondanks overleden ook hier veel van de afgepeigerde gevangenen door honger of uitputting. Anderen werden door de Gestapo en de SS vermoord op verdenking van verzet en sabotage.

Begin 1945 ontruimde de SS de in het oosten gelegen concentratiekampen Auschwitz en Groß-Rosen. Meer dan 16 000 half verhongerde gedetineerden werden naar het concentratiekamp Mittelbau gebracht. Samen met hen kwamen 1000 SS-leden uit het concentratiekamp Auschwitz. De laatste commandant van het concentratiekamp Auschwitz, majoor Richard Baer (SS-Sturmbannführer), nam in februari 1945 de leiding over van het concentratiekamp Mittelbau.

Toen begin april 1945 vanuit het westen de Amerikanen dichterbij kwamen, ontruimde de SS de kampen Mittelbau en dreef de inzittenden in treintransporten en op lange voettochten naar andere concentratiekampen, vooral naar Bergen-Belsen. Duizenden overleden op deze dodenmarsen. Slechts in de kampen Dora en in de Boelcke-kazerne te Nordhausen liet de SS een paar honderd zieken en stervenden achter. Deze werden op 11 april 1945 door Amerikaanse soldaten bevrijd.

In totaal deporteerde de SS tussen augustus 1943 en april 1945 meer dan 60 000 mensen uit vrijwel alle delen van het bezette Europa naar het concentratiekamp Mittelbau-Dora. Minstens een derde van hen heeft het eind van de oorlog niet meer meegemaakt.

Blik over de voormalige appelplaats en het museum in richting Nordhausen

Van vluchtelingenkamp naar gedenkplaats

Na de oorlog gebruikten de Amerikanen het kamp Dora als accommodatie voor bevrijdde dwangarbeiders. In juli 1945 overhandigden zij het aan de Sovjet-Russische bezettingsmacht. Na de terugkeer van de laatste voormalige dwangarbeiders en gedetineerden van het concentratiekamp naar hun landen van afkomst of na hun emigratie naar derde landen, huisvestte de Duitse overheid vanaf eind 1945 tot eind 1946 verdrevenen uit Tsjecho-Slowakije in het kamp ('Umsiedlerlager Dora'). Daarna liet men de barakken ontmantelen en als noodwoningen opzetten in het district rondom Nordhausen en in de stad zelf die door de oorlog helemaal verwoest was.

In de zomer 1947 was van het voormalige kamp Dora nog nauwelijks wat te bekennen. Als gedenkplaats bleef slechts het voormalige crematorium behouden. Op het voorplein van het crematorium werd begin van de jaren vijftig het eerste monument opgericht. Sinds 1964 droeg deze plek de naam 'Gedenkplaats Dora'. De betekenis van de plek bleef echter tot het eind van de DDR in vergelijking met de nationale gedenkplaatsen zoals Buchenwald of Sachsenhausen van secundair belang.

Na de hereniging van Duitsland kwam er begin jaren negentig – hand in hand met een groeiende belangstelling voor deze lang verwaarloosde plek – een grondige nieuwe aanpak op gang voor wat betreft de omgang met gedenkplaatsen. Het voormalige kampterrein werd stapsgewijs geopend en sinds 1995 is ook een gedeelte van de mijngangen toegankelijk voor bezoekers (de ingangen waren in 1947 door de Sovjet-Russische bezettingsmacht opgeblazen). In 2005 kon een nieuw museumspand in gebruik worden genomen. In dit gebouw bevindt zich sinds 2006 de permanente tentoonstelling over de geschiedenis van het kamp.

Aan de hand van de permanente tentoonstelling en wisselende speciale exposities evenals een omvangrijk aanbod aan informatie kunnen de bezoekers van de gedenkplaats zich op heel uiteenlopende wijze bezighouden met de geschiedenis van het concentratiekamp Mittelbau-Dora. Op het voormalige kampterrein wijzen informatieborden op resten van gebouwen en de daarbij behorende geschiedenis.

De onderhavige brochure brengt u naar sommige van deze plaatsen en biedt beknopte toelichtingen waardoor u uitgenodigd wordt om zich nog intensiever bezig te houden met de geschiedenis van Mittelbau-Dora.

Definitie van de begrippen: Dora – Mittelbau – Mittelwerk

Dora

was vanaf 28 augustus 1943 tot en met 28 oktober 1944 een buitenkamp van het concentratiekamp Buchenwald. Deze benaming voor het kamp moest dienen als dekmantel en was daarom ontleend aan het woord voor de letter D in het Duitse spellingsalfabet.

Mittelbau

was de benaming van het sinds 28 oktober 1944 zelfstandige kamp in het zuiden van de Harz. Het concentratiekamp Mittelbau bestond uit bijna 40 kampen. De commandopost lag in het hoofdkamp Dora. De term 'Mittelbau' bestaat sinds maart 1944 en is afkomstig van het Junkers-concern dat daarmee in eerste instantie de verplaatsing van de vliegtuigfabrieken naar de ondergrondse mijnen in Midden-Duitsland aanduidde.

Mittelwerk

is de benaming van de ondergrondse rakettenfabriek in de berg Kohnstein en de te dien einde opgerichte rijkseigen besloten vennootschap: Mittelwerk GmbH.

Rondleiding door de gedenkplaats

Na het slopen resp. de ontmanteling van de kampbarakken in de lente van 1947 bleven op het eerste gezicht maar weinig bouwkundige restanten van het concentratiekamp overeind. Als men echter wat preciezer kijkt, dan vindt men nog bouwkundige getuigenissen van het kamp die stap voor stap zichtbaar worden gemaakt. Een rondweg met wegwijzers leidt de bezoeker naar verschillende plaatsen en langs restanten van gebouwen die voor het leed en sterven van de gevangenen van betekenis waren. Borden met toelichtingen en de multi-mediate gids bieden u daar diepgaande informatie.

Gevangenenkamp

Kamppoort –

Anders dan andere concentratiekampen had het geïmproviseerd ingerichte kamp Dora geen massief poortgebouw. De overgang van het SS-gedeelte naar het gevangenenkamp werd gemarkeerd door houten hekwerk dat tussen twee langgerekte houten barakken stond. In de barakken bevonden zich de dienstvertrekken van de kamp-Gestapo ② en de SS-kamplering ①. Sinds de jaren zeventig markeren betonnen pilaren de plek waar de kamppoort vroeger ooit stond.

⑦

Kamphek en wachttorens –

Van de kampomheining en de houten wachttorens zijn nog nauwelijks restanten overgebleven. De kampomheining bakende het gehele gevangenenkamp af en was geladen met sterkstroom. ⑤

Appelplaats –

Plaats van de telling die elke ochtend en avond in het kader van het appel plaatsvond. Hier werden ook straffen (stokslagen) voltrokken. Aan een galg werden massale ophangingen uitgevoerd. In 1974 werd de plaats door de lokale DDR-autoriteiten opnieuw vormgegeven en er ontstond een monument van de naties ('Denkmal der Nationen') met betonnen voetstuk, boogmuur, vuurschaal, en de stenen van de naties ('Steine der Nationen') die het plein omgrenzen. ⑤

Kampgevangenis –

In 1944 gebouwd, diende de 'bunker' voor de Gestapo en de SS als plaats om gevangenen te martelen en te vermoorden. In 1952 lieten overheidsinstellingen van de DDR het massieve stenen gebouw op het fundament na afbreken. Sinds 2011 worden de bouwkundige resten door betonnen opzetstukken beschermd. Een muur van stampbeton toont de plek van het voormalige muurwerk op het gevangenisplein. ⑦

⑧

Barakfundamenten

⑭

Executieplaats –

In de ommuurde binnenhof van de gevangenis bevond zich, niet zichtbaar vanuit het kamp gelegen, in een luwte een executieplaats met een galg. Hier vermoordde de SS stiekem gevangenen die zich verzet hadden. ⑧

Barak van de schrijnwerkerij –

Hier maakten de gevangenen componenten voor de kampbarakken. Na de oorlog stond de barak meerdere decennia op het terrein van een meubelmakerijbedrijf in Nordhausen. Eind van de jaren negentig werd de barak terugverplaatst naar haar originele plek. ⑩

Barakfundamenten –

Van de meer dan 60 houten barakken waarin telkens maar liefst 400 gevangenen gehuisvest waren, zijn enkel nog maar de restanten van de fundamenteën behouden gebleven. In het kader van de jaarlijks plaatsvindende International Summer Camps worden de fundamenteën van de voormalige gevangenenbarakken weer zichtbaar gemaakt door de deelnemende jongeren.

Wasserij –

In het centrum van het kamp bevonden zich functionele gebouwen zoals de wasserij, een ketelhuis en de ontluizingsbarak, die voor het behoud van de hygiëne moesten dienen. Het ontluizen en het wassen van de versleten kledingstukken vond onder alle weersomstandigheden plaats. Voor de gevangenen hield dit nog meer leed in. ⑲

25

Muurtekeningen in het crematorium

31

35

Bioscoopbarak –

De voor haar oorspronkelijke doel nauwelijks gebruikte bioscoopbarak diende gedurende de laatste maanden als provisorisch onderkomen voor gevangentransporten uit de concentratiekampen Auschwitz en Groß-Rosen. Veel mensen kwamen hier te overlijden. 24

Gevangenenhospitaal –

Zieke en stervende gevangenen werden door de SS in het gevangenenhospitaal geïsoleerd. Dit complex bestond uit meerdere houten barakken en omvatte ook het crematorium. II

Crematorium –

Vanaf de herfst 1944 tot april 1945 in gebruik; ongeveer 5000 lijken werden hier verbrand. Hun as liet de SS op de helling achter het crematorium storten. De verbrandingsruimte met de ovens van de Berlijnse firma Kori is voor het grootste gedeelte behouden gebleven. Andere ruimtes werden halverwege de jaren zestig door de inbouw van een tentoonstelling over de geschiedenis van het kamp in hun structuur sterk gewijzigd. Door het verwijderen van de tentoonstelling in 1993 werd het mogelijk de nog behouden gebleven tekeningen van de gevangenen op de muren weer bloot te leggen. Het asgraf naast het voormalige crematorium is sinds het jaar 2014 gekenmerkt als massagraf. Grijs grind en een betonnen omranding markeren de plek. 25

Plaats waar Italiaanse soldaten werden gefusilleerd –

Voormalige steengroeve, waar de SS op 15 december 1943 zeven Italiaanse krijgsgevangenen doodschoot. Ze hadden geweigerd om dwangarbeid in de rakettenfabricage te verrichten. 9

Gereconstrueerde houten barak –

Deze barak is afkomstig uit een voormalig kamp voor dwangarbeiders in Nordhausen, maar is qua constructie identiek met de barakken in het concentratiekamp. De barak dient tegenwoordig als zaal voor tentoonstellingen en collegezaal. 28 C

Brandweerkazerne –

Behouden in originele toestand; dit gebouw dient als ruimte voor speciale exposities. 27 B

SS-gedeelte

In het SS-gedeelte stonden de woonbarakken en de bedrijfsgebouwen voor de manschappen van de wacht en het SS-personeel van de kampadministratie. Hier waren begin 1945 zo'n 1000 leden van de SS en de Duitse Wehrmacht gehuisvest. III

SS-onderkomen –

De SS maakte gebruik van dit in 1974 gereconstrueerd betonnen gebouw om de kampingang te bewaken en als schuilplaats bij luchtaanvallen. In de DDR werd dit gebouw onjuist de 'stabunker' van de Gestapo in het kamp genoemd. 31

De mijnen, kamer 45 van het voormalige Mittelwerk

37

Industrieel gedeelte en mijngangen

Kampstation –

Het station was de plaats van aankomst voor gevangenen-transporten uit andere concentratiekampen. Bovendien dienden de spoorwegemplacements als goederenstation voor de rakettenfabriek. De laadperrons van het station zijn behouden gebleven. Sinds 2015 bevinden zich langs de vroegere perrons borden met informatie over de 39 buitenkampen. Via de QR-code kan de bezoeker toegang nemen tot een website waar meer informatie over de kampen ter beschikking staat. ³⁵

Mijningangen –

In 1947 liet de Sovjet-Russische bezettingsmacht de mijn-
gangen opblazen. Door een nieuwe ingangstunnel zijn de
mijngangen sinds 1995 weer toegankelijk. ³³ ³⁴

Mijngangen –

Een klein gedeelte van de mijnen is in het kader van rond-
leidingen, die bij het museum beginnen, toegankelijk.
Het is mogelijk om een gedeelte van de rijtunnel A en drie
dwarstunnels die tot juni 1944 als accommodatie voor de
gevangenen dienden te bezichtigen. Later moesten de gevan-
genen van het concentratiekamp hier de zogenaamde vleu-
gelbommen V1 monteren. Een maquette laat de afmetingen
van de gehele ondergrondse installatie zien.

25

Zorge-brug –

Over deze begin jaren vijftig ontmantelde brug leidde een verbindingsspoor van de Reichsbahn naar het kampstation. Meerdere tienduizend gevangenen van het concentratiekamp staken in goederen- en veewagens deze spoorbrug over de rivier Zorge over. Ook transporten uit het kamp Dora naar de buitenkampen van het concentratiekamp Mittelbau evenals naar andere concentratie- en vernietigingskampen passeerden deze brug. ³⁷

Monumenten en gedenktekens

De meeste monumenten en gedenktekens in de gedenkplaats zijn afkomstig uit de DDR. Als historische documenten die typisch voor deze tijd waren, werden ze na 1990 niet veranderd. Sindsdien zijn gedenktekens voor groepen van slachtoffers erbij gekomen die eerder niet of minder onder de aandacht werden gebracht.

Monument voor alle gedode gevangenen van het concentratiekamp Mittelbau-Dora –

Stenen plaat met de namen van de landen waaruit de gevangenen van het concentratiekamp Mittelbau-Dora afkomstig waren. Dit gedenkteken is opgedragen aan alle slachtoffers en bevindt zich op het plein voor het voormalige crematorium. ²⁵

25

Monumenten voor joodse slachtoffers van het concentratiekamp evenals Sinti en Roma –

Aan de nabestaanden van deze beide slachtoffergroepen die om racistische redenen werden vervolgd en vermoord, zijn sinds het jaar 2000 twee gedenktekens opgedragen. ²⁵

Plastiek op het voorplein van het crematorium –

De groep figuren (Jürgen von Woyski, 1964) was oorspronkelijk voorzien voor de gedenkplaats Auschwitz. Getoond worden vijf gebonden gevangenen die een gebroken indruk maken. Deze plastiek vormt het middelpunt van het voorplein van het voormalige crematorium. ²⁵

Bronzen reliëf in het crematorium –

In de voormalige verbrandingsruimte van het crematorium bevindt zich een bronzen reliëf van twee meter hoogte gemaakt door de beeldhouwer Theo Balden in 1979. In zijn brede voetstuk zijn uitgeteerde lichamen te zien waaruit symbolisch een vlam oplaait die uitmondt in een bloemknop. ²⁵

Antwerpen-gedenksteen –

Bij de ingang van de mijngangen herinnert een in 2003 door de stad Antwerpen geschonken gedenksteen aan de slachtoffers van de aanvallen met V-bommen op de Belgische stad. ³⁴

Ereplaats der naties ('Ehrenplatz der Nationen') –

In 1974 werd de voormalige appelplaats volledig nieuw vormgegeven. Afgebakend wordt het geheel door een lage muur met stenen ('Steine der Nationen'). De stenen zijn gewijd aan 21 landen waaruit gevangenen naar Mittelbau-Dora werden gebracht. Een betonnen voetstuk en een boogmuur sluiten de appelplaats af naar het zuiden. In 1979 werd een bronzen reliëf van de kunstenaar Heinz Scharr geplaatst. Dit reliëf laat het lijden en de strijd om het voortbestaan van de gevangenen zien. ⑤

Monument voor de dodenmarsen –

Ter herinnering aan de dodenmarsen van het voorjaar 1945. Op een bord staan de routes van de ontruimingstransporten en dodenmarsen vermeld. Dezelfde monumenten werden op vele andere plaatsen in het Harzgebirge opgezet. ③⑥

Informatie- en gedenkplaats buitenkampen

Dankzij een initiatief van de adviesraad van voormalige gevangenen van concentratiekamp Mittelbau-Dora werden ter gelegenheid van de 70ste herdenkingsdag van de bevrijding in april 2015 langs de voormalige perrons 39 borden geplaatst. Hierdoor wordt de buitenkampen herdacht.

Locaties buiten het kamp behorende tot de gedenkplaats

In tegenstelling tot andere concentratiekampen was het concentratiekamp Mittelbau samengesteld uit een groot aantal aparte kampen die echter als functionele eenheid moeten worden bekeken. Het gevangenenkamp Dora, op diens terrein in 1964 de gedenkplaats werd opgericht, was weliswaar het grootste, maar desondanks slechts een van meerdere kampen die pas in hun totaliteit het concentratiekamp Mittelbau vormden. Afgezien van de gedenkplaats concentratiekamp Mittelbau-Dora zijn in vele plaatsen in de Harz nog gebouwen en gedenkstenen te vinden die getuigen van het verleden van het concentratiekamp Mittelbau. Hieronder vindt u een keuze uit deze plaatsen met elk een korte toelichting.

Blankenburg-Oesig

Mönchenbreite

In 1944/45 barakkenkamp met gemiddeld 500 gedetineerden. Delen van de barakken zijn behouden en bewoond. Gedenksteen.

Ellrich

Gedenkplaats Ellrich-Juliushütte, Pontelstraße

Locatie van het met gemiddeld 8000 gedetineerden na Dora grootste aparte kamp van het concentratiekamp Mittelbau. De meeste bouwwerken vielen na 1945 ten prooi aan de inrichting van de Duits-Duitse grens die dwars door het voormalige kampterrein verliep. Vandaag zijn nog maar weinig

Ruïne van de keukenbarak in het voormalige kamp Ellrich-Juliusshütte

gebouwen en restanten zichtbaar. Informatieborden geven wat toelichtingen over de plaats, gedenkstenen herinneren aan de bijna 4000 doden.

Voormalig restaurant 'Gaststätte Bürgergarten', Goethestraße
In 1944/45 kamp voor ongeveer 1000 gevangenen. Informatiebord.

Kerkhof Sülzhayn

Begraafplaats voor 55 gevangenen die in 1945 na hun bevrijding in de kuurklinieken van Sülzhayn aan de gevolgen van hun gevangenschap in het concentratiekamp kwamen te overlijden. Gedenksteen.

Groß-Werther

Restaurant 'Zur Weintraube'

In 1945 verblijfplaats voor vrouwelijke gevangenen van de concentratiekampen. Nog meer vrouwen waren ondergebracht in een gebouw dat vandaag niet meer bestaat.

Günzerode

Wel zo'n 950 gevangenen woonden hier in 1944/45 in een schuur bij elkaar.

Harzungen

An der Karrenbrücke

In 1944/45 barakkenkamp met gemiddeld 4000 gevangenen aan de westelijke rand van het plaatsje. Vandaag nog maar

Kerkhof Harzungen

weinig restanten. Op het kerkhof van de gemeente bevindt zich een grafstede voor 27 gevangenen wiens lijken in april 1945 door soldaten van het Amerikaanse leger op het kamp-terrein werden aangetroffen.

Ilfeld

Ilfelder Tal, Neanderplatz

In 1945 kamp voor zo'n 200 gevangenen in de buurt van de papierfabriek. In de panden van de voormalige kloosterschool (Neanderplatz) had de directie van de Mittelwerk GmbH van 1943 tot 1945 haar zetel.

Kelbra

Lange Straße

Accommodatie voor 60 kampgevangenen in het restaurant 'Sängershalle'.

Kleinbodungen

Schacht

Kamp voor gemiddeld 600 gevangenen in de stilgelegde kalifabriek aan de zuidelijke rand van het plaatsje.

Mackenrode

Limlingeröder Straße

Barakkenkamp voor 300 gevangenen aan de zuidelijke rand van het plaatsje. Gedenkteken bij de kamplocatie en bij het plaatselijke oorlogsmonument.

Nordhausen: Voormalige Boelcke-kazerne langs de Rothenburgstraße

Gedenksteen voor de Heimkehle-grot

Nordhausen:
Erebegraafplaats langs de Streseemannring

Gedenkbord aan de Boelcke-kazerne

Nordhausen

Voormalige Boelcke-kazerne, Rothenburgstraße

In 1945 centraal zieken- en sterfkamp behorende tot het concentratiekamp Mittelbau. Delen van de gebouwen zijn nog aanwezig. Gedenksteen van 1974 en informatiebord van 2004.

Erebegraafplaats, Streseemannring

In April 1945 ontstane massagraven van meer dan 2600 kampgevangenen en dwangarbeiders, waaronder 1300 gevangenen die door Amerikaanse soldaten uit de Boelcke-kazerne werden gehaald. Een monument van 1999 herinnert aan de doden.

Stadswijk Stempeda, Kummel

In 1945 barakkenkamp voor meerdere honderd gevangenen van het concentratiekamp. Zij moesten dwangarbeid verrichten in de mijnbouw (nog behouden zijn de mijnschachtopeningen bij de stadsgrens langs de Dorfstraße). De steenbarakken zijn voor het grootste gedeelte behouden en worden vandaag bewoond of anders gebruikt (bijvoorbeeld als buurthuis).

Nüxei

In 1944/45 barakkenkamp voor gemiddeld 300 gevangenen. Gedenksteen en informatiebord.

Osterhagen

Barakkenkamp voor 300 gevangenen ten zuiden van het station. Gedenksteen en informatiebord.

Osterode am Harz

Stadswijk Freiheit, An der Leege

In 1944/45 barakkenkamp voor gemiddeld 400 dwangarbeiders voor de firma Curt Heber. Gedenksteen.

Stadswijk Petershütte

Barakkenkamp voor soms wel 800 dwangarbeiders in een mijn (deksnaam 'Dachs IV'). Gedenksteen.

Rehungen

In 1944/45 barakkenkamp voor 550 gevangenen op het terrein van de stilgelegde mijn Neusollstedt.

Roßla

In 1944/45 barakkenkamp voor meer dan 100 gevangenen op het terrein van de suikerfabriek.

Rottleberode

In 1944/45 kamp voor 1000 gevangenen in een stilgelegde porseleinfabriek. De gevangenen moesten de grot Heimkehle bij de plaats Uftrungen verbouwen tot een ondergrondse fabriek voor het Junkers-concern. Gedenksteen en informatiebord voor de ingang tot de Heimkehle-grot.

Wieda

In 1944/45 verbleven zo'n 300 gevangenen in de oude schuttersdoelen. Gedenksteen en informatiebord. Gezamenlijk graf van zes onbekende gevangenen op het kerkhof van de gemeente.

Tentoonstellingen

Permanente tentoonstelling

Op de begane grond van het museumgebouw **A** bevindt zich op pakweg 420 vierkante meter de permanente tentoonstelling over de geschiedenis van het kamp met de titel 'Concentratiekamp Mittelbau-Dora 1943–1945'.

In het centrum van de tentoonstelling staat de dwangarbeid in het concentratiekamp en daardoor ligt de nadruk op diegenen die het zwaar te verduren hadden onder het werk en aan de gevolgen hiervan overleden: de gevangenen. Er wordt getoond in welke mate de dwangarbeiders werden beïnvloed door het leven en sterven in de kampen en hoe de gevangenen zich verzetten tegen de SS en de bedrijfsleidingen. Bovendien wordt ook de Europese dimensie van de vervolging door de nationaalsocialisten duidelijk: meer dan 90 procent van de gevangenen in Mittelbau-Dora was afkomstig uit de door de weermacht bezette landen van Europa, vooral uit Polen en de Sovjet-Unie.

Een belangrijk kernpunt van de tentoonstelling is bovendien om aan te tonen hoe gevarieerd het netwerk van relaties tussen de kampen en de maatschappelijke omgeving was. Hierdoor wordt een bijdrage geleverd aan de kritische discussie en studie van de onderwerpen ouderschap en verantwoordelijkheid van medeplichtigen en toeschouwers. Daarbij hoort ook het vraagstuk welke beweegredenen de verantwoorde-

lijken in de bouwbedrijven en wapenfabrieken ertoe aangezet hebben gevangenen van het concentratiekamp als dwangarbeiders uit te buiten. Ook de verantwoordelijkheid van technici, ingenieurs en managers die gevangenen in het concentratiekamp in het Mittelwerk zogenaamde V2-raketten lieten monteren, wordt aan de kaak gesteld. Hierdoor geeft de tentoonstelling aanleiding tot discussie over de ethiek van wetenschap en techniek.

Indeling van de tentoonstelling

1. Introductie: Mittelbau-Dora en de 'Totale oorlog'
2. Van buitenkamp Dora naar concentratiekamp Mittelbau
3. De gevangenen
4. Daders, medeplichtigen en toeschouwers
5. Ondergang en geen eind

Speciale exposities

In de origineel behouden voormalige brandweerkazerne **B** worden in een afstand van twee tot vier maanden wisselende speciale exposities over de NS-geschiedenis en de uitwerkingen daarvan getoond.

Openingstijden van het informatiecentrum voor bezoekers en de tentoonstellingen

maart tot september: 10.00 – 18.00 uur

oktober tot februari: 10.00 – 16.00 uur

op maandag gesloten, gesloten op 24 t/m 26 december, 31 december en 1 januari

Service voor bezoekers

Informatiecentrum voor bezoekers in het museumgebouw

In het informatiecentrum in het museum kunt u voorafgaand aan uw bezoek informatie verkrijgen over de gedenkplaats en de verschillende mogelijkheden die u worden geboden. Hier vindt u informatiemateriaal, u kunt multimedialguides huren en in de aangesloten boekhandel uitgebreide vakliteratuur kopen (een online bestelformulier voor publicaties van de gedenkplaats kunt u vinden op onze homepage onder www.dora.de).

Rondleidingen voor groepen

Na voorafgaande aanmelding kunt u van dinsdag tot zondag deelnemen aan verschillende rondleidingen voor groepen (scholieren vanaf 15 jaar). Er bestaat de mogelijkheid om te kiezen uit verschillende begeleide rondleidingen van uiteenlopende duur (drie à vijf uur, dagprojecten, meerdaagse projecten). De kosten voor groepsrondleidingen (tot max. 30 personen) bedragen 80,00 euro; scholieren, jongeren, studenten, dienstplichtigen (in vervangende en militaire dienst), soldaten, gehandicapten en werklozen betalen 40,00 euro per groep. Vanwege de grote vraag verzoeken wij u de groep vroegtijdig bij ons informatiecentrum aan te melden (tel. +49 (0)3631 49 58 20, besucheranmeldung@dora.de).

Rondleidingen voor particuliere bezoekers

Door een gedeelte van het kampterrein en in de mijngangen worden van dinsdag tot vrijdag dagelijks om 11 uur en om 14 uur rondleidingen voor particuliere bezoekers aangeboden. Op zaterdag en zondag en op feestdagen bieden wij rondleidingen om 11, 13 en 15 uur aan; van maart tot september ook nog om 16 uur. De rondleidingen beginnen voor het museum.

Een bezoek aan de mijnen is slechts in het kader van de rondleidingen mogelijk.

Bezoekt u de gedenkplaats met jonge kinderen?

Wij adviseren om het museum, de mijnen en het voormalige crematorium niet met kinderen onder de leeftijd van 12 jaar te bezoeken.

Multimedialgide

In het informatiecentrum kunt u audioguides huren. Prijs per persoon: 5,00 euro. Met de apparaatjes heeft u de mogelijkheid tijdens een audio-rondleiding waarvan u zelf de snelheid en intensiteit bepaalt, kennis te maken met de geschiedenis van het concentratiekamp en de gedenkplaats. Op de audioguide kunt u luisteren naar voormalige gevangenen die bijkomende informatie verstrekken en uit eigen ervaring vertellen en u kunt historische foto's bekijken.

Museumscafé

Het café in het museumgebouw is geopend van dinsdag tot zondag. Op maandag is het gesloten. (tel. +49 (0)3631 49 58 33).

Bibliotheek en documentatiecentrum

De bibliotheek en het documentatiecentrum in het museumgebouw staan open voor belangstellenden en zijn van dinsdag tot donderdag geopend. Om uw bezoek aan het archief adequaat te kunnen voorbereiden, verzoeken wij u om aanmelding vooraf (tel. +49 (0)3631 49 58 25; dokumentation@dora.de).

Barrièrevrijheid

Het museumgebouw is geschikt voor invaliden. Delen van het kampterrein en de mijnen zijn voor rolstoelgebruikers slechts beperkt toegankelijk. Hulp is in het informatiecentrum voor bezoekers verkrijgbaar. Hier is ook beknopte informatie in brailleschrift beschikbaar.

Uitgebreide vakliteratuur

Konzentrationslager Mittelbau-Dora 1943–1945.

Begleitband zur ständigen Ausstellung in der KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora, uitgegeven door Jens-Christian Wagner, 2de oplage, Göttingen 2010 (212 pag., ill., € 14,00).

Concentration Camp Mittelbau-Dora 1943–1945.

Exhibition Booklet, Weimar/Nordhausen 2006 (ook in het Frans, Pools en Russisch) (64 pag., ill., € 5,00)

Jens-Christian Wagner

Produktion des Todes. Das KZ Mittelbau-Dora,
Göttingen 2015 (662 pag., € 39,90)

Mittelbau Dora.

Das ehemalige Konzentrationslager im Südharz,
gefotografeerd door Jürgen M. Pietsch,
uitgegeven door Ursula Härtl en Jens-Christian Wagner,
Spröda 2004 (132 pag., ill., € 15,00).

Jens-Christian Wagner

**Ellrich 1944/45. Zwangsarbeit und Konzentrationslager
in einer deutschen Kleinstadt,**
Göttingen 2009 (208 pag., ill., € 16,90).

Buchenwald. Ausgrenzung und Gewalt 1937 bis 1945.

Begleitband zur Dauerausstellung in der Gedenkstätte Buchenwald, uitgegeven in opdracht van Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora door Volkhart Knigge in samenwerking met Michael Löffelsender, Rikola-Gunnar Lüttgenau en Harry Stein, Göttingen 2016 (296 pag., € 19,80)

Gedenkplaats concentratiekamp Mittelbau-Dora

Kohnsteinweg 20
 D-99734 Nordhausen
 tel.: +49-(0)3631 49 58 0 / fax: +49-(0)3631 49 58 13
 mail: sekretariat@dora.de
 www.dora.de

Informatie voor bezoekers en aanmelding van groepen voor rondleidingen

tel.: +49-(0)3631 49 58 20
 Mail: besucheranmeldung@dora.de

Openingstijden van de gedenkplaats

oktober t/m februari	maart t/m september
10.00 tot 16.00 uur	10.00 tot 18.00 uur

De tentoonstellingen zijn op maandag gesloten, de gedenkplaats van 24 t/m 26 december, op 31 december en op 1 januari. Er bestaat dagelijks de mogelijkheid om tijdens de openingstijden van het informatiecentrum voor bezoekers multimedia-guides te huren.

De buiten locaties zijn dagelijks tot zonsondergang te bezichtigen.

Rondleidingen voor particulieren

Dinsdag tot vrijdag telkens om 11.00 en om 14.00 uur,
op zaterdag en zondag telkens om 11.00, 13.00 en 15.00 uur
 (van maart t/m september tevens om 16.00 uur).
 Bij minder dan 10 bezoekers worden de rondleidingen afgelast.

Let wel: de mijnen kunnen om veiligheidsredenen slechts in het kader van rondleidingen worden bezichtigd.

De toegang tot de gedenkplaats en de exposities is gratis. U kunt het werk van de gedenkplaats echter graag ondersteunen door een donatie.

Bank en girorekening

Kreissparkasse Nordhausen
 BIC: HELADEF1NOR
 IBAN: DE56 8205 4052 0036 0007 02

— rondweg door het gevangenenkamp
 — toegangsweg
 — nieuw aangelegde wegen

— nieuwe gebouwen
 — historische gebouwen (nog aanwezig)
 — historische gebouwen (niet meer aanwezig)

A Museum
 B Speciale expositie
 C Speciale expositie/collegezalen

I Gevangenenkamp
 II Ziekenvertrekken
 III SS-gedeelte
 IV Industrieel terrein Mittelwerk

1 Kampadministratie
 2 Politieke afdeling (Gestapo)
 3 Commandopost
 4 Kennel
 5 Appelplaats
 6 Sportveld
 7 Kampgevangenis (bunker)
 8 Executieplaats
 9 Plaats waar Italiaanse soldaten werden gefusilleerd

10 Barak van de schrijnwerkerij
 11 Gevangenenkantine
 12 Levensmiddelenmagazijn
 13 Keuken
 14 Materiaaldepot
 15 Kolenhok
 16 Opslagplaats voor oud materiaal
 17 Brandblusvijvers
 18 Ketelhuis
 19 Wasserij